

PRÓZA

Na rozdíl od poezie, v níž se setkáváme s pokusy vytvořit díla, jež by svým rázem odpovídala i náročnějším požadavkům soudobého básnického vkusu, je próza v sledovaném období spjata veskrze s lidovými výchovným působením, popřípadě se zábavností postrádající vyšších ambicí. Je známo, že Puchmajer zprvu zamýšlel své úsilí o literaturu náročnějšího typu zahájit překlady významných románů světové literatury (šlo tehdy i o Cervantesova Dona Quijota); pak se ukázalo, že potřebám náročnější kultury slovesné vyhovuje lépe poezie než próza. A tak zůstaly tyto překladatelské pokusy o významná díla světové literatury omezeny v sledovaném údobí na jediné dílo, na mravoučný román Fénelonův *Příběhové Telemacha, syna Ulyssova* (přeložil J. JAVŮREK 1796 až 1797). Próza se tedy ani nepokouší vymanit se z čtenářského okruhu, který byl dán uživateli českého jazyka, tj. prostým lidem venkovským a městským.

Do jejího vývoje zasáhly ovšem proměny v myšlení v druhé polovině 18. století. Próza se stala předmětem uvědomělé péče lidovýchovné, podmíněné osvícenským reformismem, jemuž záleželo na výchově lidu, vymaňujícího se z pout nevolnictví. Na této činnosti má největší zásluhy V. M. KRAMERIUS, jehož Česká expedice byla nejvýznamnějším nakladatelským podnikem české knihy šířené mezi lidem. Výchovné cíle byly uskutečňovány zprvu většinou přímým poučením, v novinách, v jejich přílohách nebo i v poučných knížkách (viz zde na str. 50). Rozhodujícím mezníkem bylo vydání *Českých amazonek* PROKOPA ŠEDIVÉHO v roce 1792. Od té chvíle se stává beletristická próza zásluhou Krameriovou předmětem soustavné péče. Díla vydávaná Krameriem se představují čtenářům jako „kratochvilné čtení“, jež nesleduje nic jiného než rozptýlení nebo zkrácení dlouhé chvíle. Ve skutečnosti podléhá i toto čtení jistým vývojovým proměnám, jež mají historicky podmíněný charakter. Chceme-li je vysvětlit, musíme vycházet z těch útvarů literárních, které tvořily dosavadní inventář české prózy.

Především musíme mít na mysli, že tu existovala folklórní próza, která v sobě zahrnovala množství útvarů folklórního vyprávění. V ní byl obsažen i jistý obraz a výklad světa, viděný lidem. Toto vidění, obrazy reality společenskou i lidové představy a přání, nebylo prosto i těch prvků, které vyplývaly ze zaostalosti vzdělání, popřípadě z ideologické výchovy řízené vládnoucí třídou. Ve chvíli, kdy šlo o výchovu vymaňující venkovského člověka z ustálených představ a pověr, o propagaci nového, osvícenského vztahu k životu, nejevilo se vhodným vycházet z folklórní prózy. Cenným prvkem byla pohádková fantazie, poněvadž ta vytvářela napětí a vymáhala si pozornost, ale všechno ostatní — včetně lidového vztahu ke skutečnosti — odvádělo od lidové pohádky. Osvícenská reformní ideologie a jí odpovídající kulturní hodnoty byly šířeny shora, předpokládaly obecné principy, které nebyly v žádném případě totožné s lidovou zkušeností. Bylo-li v cizině využito pohádek pro výchovné účely osvícenské (sbírky paní d'Aulnoy), dělo se to za cenu potlačení jejich osobitosti ideové a umělecké. Přistupoval tu i ten fakt, že folklórní vyprávění neměla knižní formu slovesnou, nemohla tedy mít pro soudobou prózu ani ten význam, jako měla veršovaná (a tedy formálně pevnější) folklórní píseň pro soudobou poezii.

Mnohem lepším východiskem pro soudobou umělou prózu se jevily tzv. knížky lidového čtení. Měly obdobný ráz jako jarmareční písně v poezii. Jde o díla knižní, jež byla předmětem kolportáže a jež se stala lidu natolik známými, že ovlivňovala i folklórní vyprávění. Repertoár těchto děl byl svým způsobem mezinárodní. Jeho jádrem byly u nás některé tisky renesanční a humanistické, ale během století osmnáctého k nim přistupovaly tisky další. Pro potřeby knížek lidového čtení byly upravovány i hry Shakespearovy (Macbeth, Kupec benátský). V našem prostředí byly zejména známy povídky o Griseldě, Jenovefě, o Hirlandě, o Magelóně, o Finetě, Meluzíně, o Bruncvíkovi, o čtyřech synech Ajmonových, o Enšpíglu, o Fortunátovi atd. Měly buď didaktický charakter (sentimentální příběhy ženské věrnosti a ctnosti, Griselda a Jenovefa), nebo dobrodružný. Měly zpravidla podobu novely nebo byly svodem volně montovaných příhod (Enšpígl). Nevyhýbaly se prvkům fantastickým, nereálným a zázračným (Meluzína).

Pro osudy české slovesnosti měly knížky lidového čtení ten význam, že mnohé z nich byly přetiskovány bez podstatných změn od 16. století. Pomáhaly tedy udržovat kontakt s humanistickou češtinou. Mimo to představovaly poměrně kanonizovaný soubor představ a příběhů, o nichž lze předpokládat, že jejich znalost byla obecně rozšířena. Pozbyly postupně všech rysů, které je kdysi spínaly s určitou dobou a s určitým místem, měly obecnou, mezinárodní a nadnárodní platnost. Pro danou situaci je příznačné, že počátek uvědo-

mělého úsilí o novou českou prózu se děje ve znamení polemiky s těmito knížkami lidového čtení. Předmluva k Českým amazonkám je zavrhuje jako „hloupé povídky“, které „ani k naučení, ani k nejmenšímu myslí vyrazení neslouží“, pokládá je za výplod „mdlého člověka mozku za dnů nevědomosti“.

Rytířská povídka

Pisatel předmluvy k Českým amazonkám postavil proti knížkám lidového čtení jako vzor soudobé německé romány a zdůraznil schopnost českého jazyka psát díla náročnější povahy, především hrdinského charakteru. Praxe prozaiků této doby — PROKOPA ŠEDIVÉHO, ANTONÍNA J. ZÍMY, JANA RULÍKA a jiných, anonymních skladatelů a upravovatelů — neznamenala však ve svém jádru nic jiného než nahrazení starých knížek lidového čtení knížkami novými. Mnohé z nich se staly skutečně jarmarečnickými tisky a vycházely v nových přetiscích po celé devatenácté století. Na rozdíl od starších knížek obsahovaly kvalitativně nové prvky, které vycházely z nové situace.

V čele pozornosti stály povídky rytířské. Rytířství v středověké své podobě poskytovalo představu života plného vzruchů, životní aktivity, důkazů osobní statečnosti, podnikavosti, odvážného překonávání překážek a romantického idealismu. Bylo stále živou literární látkou, která vzrušovala i podněcovala; na sklonku 18. století se jí zmocnili i Goethe (Götz von Berlichingen) a Schiller (Loupežníci). V dobovém pojetí, v tzv. „triviální“ rytířské povídce (jakou například pěstovali v Německu Wächter nebo Cramer), představovaly rytířské historky napínavou a vzrušující četbu. Libovaly si v schematické kresbě postav, ve vzrušující fabuli, plné dramatických scén, ve výstřednostech zabíhajících k strašidelnosti nebo k patologičnosti (vzorem po této stránce byly německé povídky a romány Ch. H. Spieße). Po stránce slovesné měly sklon k emocionálnímu podání, k vzrušeným dialogům, k výrazu vypjatému, vznešenému nebo hrubému. Tendence k nadsázce (v lecčems podobné stylu jarmarečnických písní nebo soudobých burlesk) způsobila, že se mimo záměr ocítaly na pomezí vážnosti a parodie.

V našem prostředí dostaly však rytířské povídky tohoto typu ještě novou motivaci. Byly úmyslně situovány do našeho prostředí, představují zárodky historické četby s domácím tématem. Nejde v nich sice o historickou atmosféru v pravém slova smyslu. Přesto však pověsti nebo vzrušující příběhy vztahující se k určitým místům, především k hradům, a pomáhající zaplnovat českou zemi (vlast) životním vzruchem a slávou jsou v každém případě něčím jiným než obecné příběhy z knížek lidového čtení. Příběh se nehodnotí jen ve své absolutní platnosti, ale jako přímo spjatý s určitým místem. Od typu pohádkového se přechází k typu pověsti. Proto napsal PROKOP ŠEDIVÝ svou rytířskou po-

vidku *České amazonky aneb Děvčí boj v Čechách* (1792), v níž převyprávěl a zároveň novými epizodami doplnil vypravování z Hájkovy kroniky „podle nejpěknějšího historického s veršovským smíšeného způsobu“. Vzniká takto zcela speciální sloh rytířských vyprávění, plný emocionálního vzruchu a samoučelného patosu. Méně zdařilá byla povídka téhož autora *Mnislav a Světivína aneb Příběhové prvních obyvatelů okořského zámku* (1794), v níž Šedivý adaptoval německou povídku do českého prostředí, vydávaje ji za „staročeskou rytířskou historii“, zaznamenanou podle vypravování sedláka, s nímž se setkal pod zříceninami hradu okořského. Obdobnou adaptací německého originálu je i kniha *Hrabě Rožmberk* (1800), přetiskovaná později (podobně jako *Mnislav a Světivína*) jako knížka lidového čtení. O tom, jak tradice knížek lidového čtení byla silná, svědčí rytířská povídka *Zdeněk z Zasmuku s svými tovaryši aneb Rytíři v Blanickém vrchu zavření*, vydaná anonymně v roce 1799 jako „staročeská rozprávka“. Jde o překlad stejnojmenné německé povídky, jež vznikla volným přepracováním knížky lidového čtení o Fortunátovi. Svým původem německá knížka o Fortunátovi byla takto Němcem převedena do českého prostředí (Fortunatus změněn na českého Zdenka Zasmuckého [„Zdenko von Zasmuk“]) a uvedena ve vztah s českou pověstí o blanických rytířích. Podobného původu byla i knížka *Plzeňští rytíři aneb Odplata udatnosti* (1799); vznikla překladem stejnojmenné německé knížky, jejímž autorem byl český Němec FR. ANT. PABST. Psal ji proto, že nechtěl „statečným měšťanům českým“ poskytnout jen nějaký „prázdný román“, ale něco, co je založeno na „psaných pramenech minulosti“, co by umožnilo „živě představit“ „zapomenuté hrdinské činy předků“. Historismus zachvacující stejně Čechy jako Němce je svědectvím vlastenectví teritoriálního, podníceného mimo jiné i potřebou obrany vlasti v době válek napoleonských.

Potřebu rytířské četby nestačila krýt produkce českých autorů. Proto se sahá k překladům. Největší zájem překladatelů, především Prokopa Šedivého, soustřeďovaly na sebe hrůzostrašné historie německého spisovatele Chr. H. Spieße, působícího v Čechách. Spieß vnesl do okruhu rytířské povídky prvky psychických nenormálností, životní osudy a výstřednosti šilenců, sebevrahů nebo zločinců. Do rukou čtenářů se dostaly příběhy, jejichž tituly samy napovídají jejich obsah: *Zazděná slečna aneb Podivné příhody Marie z Hohenturu* (1794), *Krásná Olivie aneb Strašidlo u bílé věže* (1798), *Skalní duchové aneb Příhody barona z Binenbachu* (1798). V rytířské povídce *Harfeník* (1800), přeložené z originálu G. L. Wächtera, se uplatnil i tón sentimentální a idylický, známý ze soudobé poezie.

Ostatní typy lidové četby

Ve srovnání s rytířskými povídkami ustupují do pozadí ostatní formy lidové četby, vydávané především zásluhou Krameriova nakladatelství. Byly k nám

uváděny odjinud obdobně jako povídka rytířská, ale nebyla s nimi zpravidla spjata adaptace vycházející z domácích potřeb. Byly mezi nimi povídky čarodějnické (*contes des fées*), jímž dávala ve Francii mravoučný charakter paní d'Aulnoy (jejich české zpracování vydal KRAMERIUS r. 1794 pod titulem *Básně o čarodějnicích*). Byly u nás vydány v mravoučném zpracování povídky Tisíce a jedné noci pod titulem *Arabské pohádky* (1795) a rozličné jiné historie pohádkové nebo strašidelné. Jen v jednom případě, v knížce *Rybrcol na Krkonoských horách nebo Zaklený a vysvobozený princ* (1794) došlo k slabému pokusu o zpracování domácích pověstí. Velký fond pohádkových námětů uložený ve folklórní tradici zůstal naproti tomu bez povšimnutí.

Značné pozornosti se těšila vypravování o dobrodružných zážitcích získaných na cestách a v cizích zemích, příběhy z doby obsazování a dobývání Ameriky. Tyto příběhy se stereotypními tituly (*Maran a Onyra*, 1791, *Ferdinand a Kalista*, 1799, *Alonzo a Kora*, 1800, aj.) byly doplněny novým typem dobrodružného vyprávění, tzv. robinzonádami, nazvanými podle Robinsona Crusoe, hrdiny slavného anglického románu D. Defoe z roku 1719. Defoeův román vnesl do soudobé dobrodružné literatury nového hrdinu, typ moderní statečnosti a podnikavosti, poučenosti a chytrosti, vyhovující dobře vlastnostem pokrokové buržoazie; měl všechny předpoklady k tomu, aby zatlčil do pozadí typ feudálního hrdiny, jakého reprezentoval rytíř, jehož okázalá gesta cti a věrnosti se stávají v očích prakticky uvažujícího měšťáka pomalu předmětem posměchu. Na českou půdu byl uveden v pedagogickém zpracování J. G. Campeho v roce 1797 a znovu pak Krameriem pod titulem *Mladší Robinson, knížka zvláštní šlechtěné mládeži české ku poučení a vyražení* (1808). Její výchovná hodnota převyšuje ostatní literaturu natolik, že se stala klasickou knihou literatury pro mládež. S výchovnými tendencemi byly spjaty i výchovné povídky, mravoučné příběhy k napravení srdcí a obveselení mysli. O jejich vzdělání pečoval A. J. ZÍMA, který vydal dva překlady románů *Ukrutný Jan Pieriere aneb Jak nešťastné muž být děvče skrz lásku* (1787) a *Karel Divienzo z Londýnu a slečna Amálie Florentýnská* (1787). Výchovné cíle s humoristickými prvky spojují obě knížky JANA RULÍKA, *Veselý Kubiček aneb V horách Kašperských zaklený dudák a Boženka, veselého Kubička manželka* (1799).

O próze na sklonku 18. století a na počátku 19. století psal nejobsáhleji J. Máchal v stati Počátky zábavné prózy novočeské v Literatuře české 19. století I (2. vyd. 1911). Charakteristickými rysy této prózy a jejich vztahem ke knížkám lidového čtení se zabýval F. Vodička v Počátcích krásné prózy novočeské (1948). O knížkách lidového čtení psal po V. B. Nebeském (ČČM 1847) a po B. V. Spiessovi (Květy 1865—66 aj.) B. Václavek v úvodu k výboru z těchto knížek v roce 1941 (Historie utěšené a kratochvilné) a nově J. Kolár v knížce Česká zábavná próza 16. století a tzv. knížky lidového čtení (1960) a v článku Zábavná četba pro lid poblohorské doby v obrozenské literatuře, Č. lit. 1959.